

ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՍԵՐԻ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄ ՍԻՐԻԱԿԱՆ «ԱԼ-ԹԱԿԱՐՈՒՄ»
ԹԵՐԹՈՒՄ

1908 թ. հուլիսին Օսմանյան կայսրությունում երիտրուքերի հեղաշրջնան արդյունքում երկրում վերականգնվեց 1876 թ. սահմանադրությունը: Այդ փոփոխությունը ոգևորությամբ զնդունվեց կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում հայերի կողմից: Որդեգրելով պանթուրքիստական գաղափարախոսությունը՝ երիտրուքերը, սակայն հանդես եկան որպես մոլի ազգայնամոլոներ և թշնամական կեցվածք ընդունեցին կայսրության ոչ թուրք բնակչության նկատմամբ: Նման վարքագծի ամբողջ էությունը բացահայտվեց 1909 թ. ապրիլին Կիլիկիայում՝ մասնավորապես Աղանայում և նրա շրջակա գյուղերում կազմակերպված կոտորածների ընթացքում, որին գոհ գնաց շուրջ 30000 հայ¹:

Կիլիկիայի կոտորածները լուսաբանվել է նաև արաբական մամուլում: Կոտորածներից հետո Եգիպտոսի քրիստոնեական մամուլը՝ մասնավորապես Աթքսանդրիայում ամերիկյան միսիոներական քարոզչություն իրականացնող «Մուրշիդ» ամսագիրը, Կիլիկիայի ջարդերի մասին մի շարք հոդվածներ հրատարակեց: Դրանցում որպես ջարդերի գլխավոր պատճառ

¹ Թուրքական 1892 թ. պաշտոնական վիճակագրության համաձայն Կիլիկիայում հայերի թիվը շուրջ 150000 էր, իսկ Համբարձում Առաջեսանը Կիլիկիայի բնակչության թիվը 1896 թ. հաշվում էր 500000, իսկ հայության՝ 150000-200000 (տես՝ Առաքելյան Հ., Զեյթուն: Տեղեգրական, ազգագրական և վարչական պատմություն, Թիֆլիս, 1896, էջ 6-7): Ո. Գասպարյանը Կիլիկիայում հայերի թիվը նշում է մոտ 400000, որից 22000-ը բնակվում էին Աղանա քաղաքում (տես՝ Գասպարյան Ո., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Երևան, 2005, էջ 55):

նշվում էր կրոնական գործոնը: Սակայն Եգիպտոսի մուսուլմանական հասարակությունն անմիջապես հերքեց այն. մասնավորապես Ազիարի շերիֆը Կիլիկիայի կոտորածների վերաբերյալ ֆեթվա (ուղերձ) հրապարակեց որտեղ նշվեց, որ իսլամը մեղավոր չէ քրիստոնյաների արյունահեղության մեջ: Եգիպտոսի չեզոք մամուլի կողմից («Ալ-Ահրամ», «Ալ-Կահիրե», «Ալ-Զարիդա», «Ալ-Աֆքար», «Ալ-Նար») երկու հատուկ թղթակիցներ ուղարկվեցին Ադանա՝ իրականությունը պարզելու համար: Ուսումնասիրությունն ավարտելուց հետո թղթակիցները նշում էին, որ կրոնական պատճառ չկար, զիսավոր պատճառն՝ Ադանայում առկա քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական ոչ հայանպաստ գործոններն են²:

Կիլիկիայի հայության ջարդերի, պատճառների, դրան հաջորդած ամիսներին հայերի վիճակի, հայ որբերի խնդիրների և հայկական գաղթի լուսաբանմանն է անդրադարձել նաև սիրիական մաճուլը՝ մասնավորապես Հալեպի «Ալ-Թակադդում»³ (Արածընթաց) թերթը: Թերթը սկզբում կոչվել է «Ալ-Հաուադիս Ալ-Դախիլիա» (Ներքին իրադարձություններ), քանի որ իրապարակվում էին պետության ներքին գործերին վերաբերող

² Տես Մահմուտ Ոհֆար Ումամ, Ադանայի 1909 թ. կոտորածը և դրա արձագանքը Եգիպտական մամուլում (արաբերեն), Կահիրե, 2010, էջ 2:

³ 20-րդ դարի սկզբին Հալեպում տպագրվող ամենահայտնի թերթերից էր «Ալ-Թակադդում», որը 1908 թ. օգսոսոսից իրատարակվել է որպես քաղաքական շաբաթաթերթ: Թերթի զիսավոր խմբագիրը Շուլքի Քանիդըն էր: Այն լուս էր տեսնում շաբաթական երկու անգամ՝ երեցաբթի և ուրբաթ օրերին, իսկ 1913 թ.՝ շաբաթական երեք անգամ: 1914 թ. կեսերին թերթը փակվեց և վերարացվեց միայն 1919 թ. հունվարի 16-ին: Հրատարակվել է մինչև 1940-ական թթ.: Տեղեկությունների բազմազանությամբ թերթը գերազանցում էր սիրիական բոլոր թերթերին: Ազդեցիկ էր նաև Դամասկոսում իրատարակվող «Ալ-Մուլքարաս» թերթը: Այս երկու թերթերն աչքի էին ընկնում մանրազնին ուսումնասիրություններով և դրանք հավուր պատշաճի ներկայացնելու կարողությամբ (տես ս Իլիաս Ժ., Սիրիական մամուլի գարգացումը վերջին հարյուր տարում (արաբերեն), Բեյրութ, 1983, մաս I, էջ 143):

տեղեկություններ: Արդեն 8-րդ համարից՝ 1908 թ. հոկտեմբերի 15-ից, այս անվանվել է «Ալ-Թակադրում»: Թերթը գովերգում էր ազատությունը, քննադատում բռնապետությունը, անօրինականությունը: Նրանում իրատարակվող տեղեկությունների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղեցնում Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների՝ այդ թվում հայերի մասին հիշատակումները:

Փաստերի կեղծման ու խեղաթյուրման մոլուցքով բռնված երիտքուրքերը Կիլիկիայի ջարդերի գոհերի թվաքանակի մասին տալիս էին իրարամերժ տեղեկություններ: Զոհերի թվաքանակի մասին որոշակի տեղեկություն է տալիս «Ալ-Թակադրում» թերթի «Աղանայի դեպքերի հետազոտությունների արդյունքը» վերնագրով հոդվածը. «Ըստ ուսումնասիրող խմբի և պատերազմական գրասենյակի կատարած մանրամասն հետազոտությունների՝ Աղանայի իրադարձությունների արդյունքում գոհվեց 5680 մարդ, որից 1480-ը՝ մուտլման, 4190-ը՝ քրիստոնյա: Իսկ ինչ վերաբերում է Աղանայում առկա օտարազգի գոհերի թվին, ապա անունների մատյաններում և գրապահոցներում բացակա լինելու կամ թերի գրանցված լինելու պատճառով թվերը մոտավոր են, նույնիսկ՝ խիստ սակավ, կառող են գերազանցել մինչև 15000-ը և ամբողջական թիվը կդառնա 20680»⁴: Թերթի մեկ այլ համարում նշվում էր, որ «Կիլիկիայի կոտորածների գոհերի թիվն անցնում է նույնիսկ 30000-ը»⁵:

«Ալ-Թակադրում» հանգամանորեն անդրադառնում է Կիլիկիայի ջարդերի պատճառների ուսումնասիրմանը: Մասնավորապես թերթի 26-րդ համարում նշվում է, որ երբ բռնության ալիքը հասավ Աղանա, արյունահեղությունը միանգամից բոր-

⁴ «Ալ-Թակադրում», Հալեպ, 1909, № 24:

⁵ Նույն տեղում, № 5:

բոքվեց. «Կառավարությունն ի զորու էր կանխել սպանդ, սակայն հակառակ դրան ավելի բորբոքեց այն, և սա եղավ այն գլխավոր պատճառը, որ այս կոտորածը նման տեսք ստացավ»⁶: 1865 թ. Օսմանյան կայսրությունում կատարված վարչական ռեֆորմների արդյունքում Կիլիկիայի պատմական տարածքները մտնում էին Աղանայի վիլայեթի մեջ, իսկ նրա փոքր մասն ընդգրկված էր Հալեպի վիլայեթի մեջ: 20-րդ դարի սկզբին Աղանայի վիլայեթը համարվում էր Թուրքիայի համեմատաբար զարգացած շրջաններից մեկը, որտեղ կապիտալիստական արտադրանական անհամեմատ ավելի արագ էր արմատավորում, քան կայսրության մյուս վայրերում: Հայերը կարևոր դեր էին կատարում նահանգի և ընդհանրապես Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում՝ իրենց ծեռքում կենտրոնացնելով ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, արդյունաբերական խոշոր ծեռնարկությունները և զյուղատնտեսական ապրանքների արտադրությունը:

Թերթը Կիլիկիայի ջարդերի գլխավոր պատճառներից նշում է նաև հայերի տնտեսական վիճակը: Բանն այն է, որ 1895–1896 թթ. ջարդերի ընթացքում կիլիկիահայերը կրել էին մարդկային և նյութական կորուստներ: Սակայն հետագա տարիներին հայերը ջանասիրության ու աշխատանքի շնորհիվ վերականգնել էին իրենց տնտեսությունները, լուրջ հաջողությունների հասել առևտուրի և արհեստների բնագավառում: Թերթի հոդվածագիրը գրում էր. «Արդար քրտինքով ծեռք բերած տնտեսական աճն առաջացրել էր մահմեդական բնակչության և իշխանությունների դժգոհությունը: Թուրքերը և քրդերը չեին կարողանում հանդուրժել, որ քրիստոնյան գտնվում է բարվոք

⁶ Նույն տեղում, № 26:

Վիճակում: Վերոնշյալ պատճառներն էին այն գլխավոր պայմանները, որոնք կոտորածների պատճառ հանդիսացան»⁷:

Կիլիկիայի ջարդերի մեջ չարաղետ դեր խաղաց Աղանայում հրատարակվող «Ալ-Իթիդալ» (Չափավորություն) թերթը: Այն հայատյաց հոդվածներ էր հրատարակում, որոնք Աղանայի ջարդերի երկրորդ ալիքի սկսման պատճառներից հանդիսացան⁸: Թերթի խմբագիր Իհսան Ֆիթրիի հոդվածներից որոշ քաղվածքներ լույս են տեսել «Ալ-Թակադդում» թերթի «Բաց գրություն մեծ վեզիրին» վերնագրով հոդվածում: Նրանցից մեկում Իհսանը նշում է. «Ես ի վիճակի եմ ծանրակշիռ ապացույցներ ներկայացնել, որ Աղանայի հայկական կոտորածը տեղի է ունեցել մեծ վեզիր Հուսեյն Հիմի փաշայի գիտությամբ ու նրա հրամանով, և այն, ինչ գրել է «Ալ-Իթիդալ» թերթն ի վնաս հայերի՝ Աղանայի իշխանության հրամանով է եղել: Իսկ Աղանայի մուսուլման հարուստ աղաները մեղավոր չեն ճանաչում մուսուլմաններին, մինչդեռ կոտորածից հետո նրանցից մեկը վերադարձել է Կ. Պոլիս և իր մոտ եղել է 15000 լիրա գումար: Հիմնական փաստաթղթերը, որոնք ուղարկվել են կառավարությանն այս թեմայով, պահպում են ինձ մոտ, և անհրաժեշտության դեպքում ես կարող եմ ցուցադրել դրանք, ինչպես նաև ապացույցներ, որ բազմաթիվ պաշտոնյաներ մեծ գումարներ են ստացել այս դեպքի առնչությամբ»⁹: «Ալ-Իթիդալ» թերթի այս հոդվածները ևս մեկ անգամ ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայի կոտորածները կազմակերպվել և իրականացվել են

⁷ Նույն տեղում:

⁸ 1909 թ. ապրիլի 7-ի համարը սովորականից ավել տպաքանակով լույս տեսավ և անվագր տարածվեց քաղաքում: Համարի էջերը լցված էին հակահայկական հոդվածներով ու նյութերով: Զարդի ողջ պատասխանատվությունը թերթը բարում էր հայերի վրա (տե՛ս Սիմոնյան Հ., Հայերի գանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում, Երևան, 2009, էջ 70-72):

⁹ «Ալ-Թակադդում», 1909, № 52:

թուրքական իշխանությունների կողմից: Պետք է նշել, որ «Ալ-Թակադդում» այս հարցում հետևողական չի եղել և տպագրել է իրարամերժ հոդվածներ: Մասնավորապես, թերթի «Ֆրանսիա և Թուրքիա» վերնագրով հոդվածում նշվում է, որ «1896 թ. ջարդերի և Աղանայի կոտորածի միջև կա տարբերություն: Եթե 1896 թ. ջարդերի ժամանակ կառավարությունը հենց ինքն էր անմիջական կազմակերպիչը, և Աբդուլ Համիդն օգտագործում էր ամեն տեսակի միջոց այն իրականացնելու համար, իսկ այս-տեղ այդպես չէ»¹⁰: Փաստորեն, հոդվածում ներկայացվում է Աղանայի կոտորածների պետական մակարդակով նախօրոք ծրագրված չինելը. այնինչ իրականում ոճիրը կանխամտածված, ծրագրված գործողություն էր, որի նպատակը Կիլիկիան լիովին հայաթափելն էր, հայերի հողերին, բնակավայրերին, հարստություններին տիրանալը: Այն 19-րդ դարի վերջերին սկսված և մինչև 20-րդ դարի 20-ականների սկիզբը տևած Հայոց ցեղասպանության շղթայի մի փուլն է հանդիսանում:

Կոտորածներից անմիջապես հետո օսմանյան իշխանությունները մի քանի քննիչ հանձնաժողովներ ստեղծեցին, որոնց գործունեությունն իսկական պատուհաս եղավ հայերի համար¹¹: Սկզբում այդ հանձնաժողովներին ներկայացված տեղեկությունների հիման վրա պատժվեցին որոշ մուսուլմաններ: Կոտորածի որոշ մեղսակիցների ձերբակալման մասին վկայում է նաև «Ալ-Թակադդում» թերթում տպագրված Աղանայի բնակիչներից մեկի գրությունը, որում տեղեկացվում էր քաղաքի բնակիչների, այդ թվում «Ալ-Իթիղալ» թերթի խմբագրի և զորքերի նախկին հրամանատարի ձերբակալման մասին¹²: Անկողմնակալ երևալու կեղծ կեցվածքով մի պահ իշխանութ-

¹⁰ Նույն տեղում, № 4:

¹¹ Տես Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 255–256:

¹² Տես «Ալ-Թակադդում», 1909, № 21:

յունները փակեցին «Ալ-Իրիդալ»-ը, սակայն իրականում թերթն անպատիժ մնաց. սուսկ ծեփ համար փակվեց և վերահրատարակվեց իբրև օրաթերթ: «Ալ-Թակկադում»-ի «Անթալիայի դեպքեր» վերնագրով հոդվածում տեղեկացվում է քաղաքացիական դիվանի կողմից կոտորածը իրահրելու և նրանում մեծ մասնակցություն ունենալու մեջ մեղադրվող Կուսեյրի Զադահա Արդ ալ Սամդ Ազայի ծերբակալման մասին. «Բանտարկվել են Օմար, Ամին, Քաուրշուկ, Օսման բեյերը, որոնք թաքցրել են այն մարդկանց անունները, որոնք հարծակվել են պատսպարվող հայերի վրա և կոտորել նրանց»¹³:

Ուսումնասիրող հանձնաժողովների իրականացրած անարդար ծերբակալությունների մերկացմանն է ուղղված «Ալ-Թակադում»-ի «Տեղական իրադարձություններ» վերնագրով. հոդվածը: Այստեղ նշվում է, որ Հաճնի հայ կաթողիկների հոգևոր առաջնորդներից մեկը շարունակում է բանտարկված մնալ Սարաշում, և հետաքրննող հանձնաժողովները, փոխանակ ուսումնասիրելու սպանություններն ու դատապարտելու իսկական մեղավորներին, դաժանությամբ հարցաքննում են հայերին: «Զեյթունցի մոտ 400 հայ սպանվել են Աղանայի արվարձաններում՝ թողնելով մեծ թվով այրիներ և որբեր: Խոկ Սուլտանիայում հայերի հոգևոր առաջնորդը նամակ է ուղարկել Բ. Շահնը, որում խնդրում է ուշադրություն դարձնել Սուլտանիայում հայ ազգի դժբախտություններին, և այս վիլայեթի վալի նշանակել այնպիսի մարդու, ով առավել հակված է առաջնորդվել սահմանադրության դրույթներով»¹⁴: Հոդվածում այնուհետև տեղեկացվում է, որ Ակեքսանդրիայում գտնվող Աղանայի հայերի հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը հայկական թերթերից մեկում ներկայացրել է փաստեր, որոնք ապացուցում են

¹³ Նոյն տեղում:

¹⁴ Նոյն տեղում, № 23:

նախկին վալիի և Աղանայի պաշտոնյաների մասնակցությունը տեղի ունեցած հանցագործություններին¹⁵:

Կ. Պոլսի հայոց ազգային իշխանությունները, հայկական տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարներ, մասնավոր անձինք կառավարության քննիչ հանձնախմբերի որոշումներն ապօրինի համարեցին ու բազմաթիվ հեռագրեր հղեցին սուլթանին, մեծ վեզիրին, խորհրդարանի նախագահին, ներքին գործերի նախարարին, որոնց լուսաբանմանը նույնպես անդրադարձել է «Ալ-Թակադդումը»:

«Ալ-Թակադդումը» մի քանի համարներում ներկայացնում է ողբերգությունից հետո Կիլիկիայում մնացած հայերի տիսուր, անօգնական վիճակը: Մասնավորապես, ներկայացվում է Կիլիկիայի կաթողիկոսի՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ուղարկած նամակը, ուր պատրիարքը պահանջում էր մինչ ձմռան գալն անհապաղ միջոցառումներ իրականացնել ժողովրդի տառապանքը թեթևացնելու համար¹⁶: «Մարաշում հայերի վիճակը» հոդվածում ներկայացվում է տեղի հայերի առաջնորդի նամակը. «Մարաշում իրավիճակը շատ վատ է, և հայերը վախենում են, որ կոտորածները կարող են նորից կրկնվել»¹⁷:

Կիլիկիայի կոտորածներից հետո Աղանայում և Կիլիկիայի հայկական մյուս բնակավայրերում բազմաթիվ այրիներ և որբեր էին մնացել: «Ալ-Թակադդումը» մեծ տեղ է հատկացրել հայերի կրած նյութական կորուստների, անօթևան մնացած հայերի, որբերի, այրիների վիճակի նկարագրություններին: «Սգո հավաքույթ Աղանայում» վերնագրով հոդվածում հաղորդվում է, որ «պատրիարքարանը նամակ է ուղարկել Աղանայի Եպիսկոպոսին, որում գրված էր, որ իրաժարվում է 600

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, № 50:

¹⁷ Նույն տեղում, № 51:

ծնողազուրկ երեխաներին ուղարկել Աղանա»¹⁸: Իսկ «Հայերի պահանջները» վերնագրով հոդվածում է տեղեկացվում է, որ Վ. Պոլսում հայկական ֆինանսական խորհուրդը հատուկ նիստ է գումարել Աղանայում հայերի նյութական կորուստներն ուսումնասիրելու համար: Մտքերի փոխանակումից հետո խորհուրդը որոշել է նամակ ուղարկել սուլթանին: Նամակը պարունակում էր 3 սկզբունքային կետ:

1. Կառավարությունը պետք է իր բոլոր ջանքերը գործադրի ավերված հայկական եկեղեցիները վերակառուցելու համար:

2. Պարզաբանել հայ հոգևորականների կրած տառապանքները, բռնաձնշումները, հալածանքները:

3. Ուշադրություն դարձնել և լիակատար օժանդակություն ցուցաբերել անօգնական վիճակում հայտնված մարդկանց¹⁹:

Հայերի նյութական կորուստներն արհելի էին. թուրքերն ու քրիստոնյաներ, կողոպտել, ավերել էին բնակելի տներ, խանութեներ, եկեղեցիներ: Այս հարցի վերաբերյալ որոշակի տեղեկություն է պարունակում «Աղանայի դեպքերի հետազոտությունների արդյունքը» հոդվածը. «Իսկ ինչ վերաբերում է այրված կամ քանդված եկեղեցիների, տների ու խանութեների թվին, ապա այն հասնում է 4823-ի, որից 4437-ը քրիստոնյաների, 386-ը՝ մուսուլմանների սեփականություն համարվող շենքեր: 30000 կանայք և երեխաներ, ովքեր ունեին սննդի, հագուստի և առաջին անհրաժեշտության իրերի կարիք, անօթևան մնացին»²⁰:

Կիլիկիայի կոտորածներին առնչվող մյուս հոդվածներում թերթը ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում է կոտորածի

¹⁸ Նոյն տեղում, № 6:

¹⁹ Տե՛ս նոյն տեղում:

²⁰ Նոյն տեղում, № 24:

հետևանքով առաջացած հայկական գաղթի նկարագրություն-ներին: «Հայերի գաղթը» վերնագրով հոդվածում նշվում է, որ Ամերիկայի, Եգիպտոսի հայ հարուստների մի խումբ հատկացրել է մեկ միլիոն լիրա Օսմանյան կայսրությունից դեպի օտար Երկրներ՝ հատկապես Արգենտինա գաղթած հայերին օգնություն տրամադրելու համար²¹: «Իրավիճակն Աղանայում» հոդվածում տեղեկացվում է, որ 26000 հայ գտնվում է խղճուկ Վիճակում և օգնության կարիք ունի: Նրանցից 6000 այրի են, իսկ Կուգանում 400 ընտանիք կացարան չունի: Նույն վիճակն է Քեսարում (1000 ընտանիք), Դեորը Յոլում (500 ընտանիք), Բաղդահում (800 ընտանիք). «Վերջին երեք ամիսներին ավելացել է մահացածների թիվը, շարունակվում է արտագաղթը, և մինչև օգոստոս ընկած ժամանակահատվածում 4000 մարդ արտագաղթել է դեպի արևմտյան պետություններ: Պատրիարքարանը Եգիպտոսից նամակ է ստացել Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում Աղանայից մոտ 900 գաղթական գտնվելու մասին, և նրանք չեն համարձակվում վերադառնալ Աղանա: Միաժամանակ Իրավիճակն Աղանայում ավելի է վատրարանում. արդեն տարածվում են մի շարք հիվանդություններ, և անհրաժեշտ է անհապաղ հիվանդանոցներ կառուցել ու ժողովրդին օգնություն ցուցաբերել»²²:

Պետք է նշել, որ օսմանյան իշխանությունները, բացի մի խումբ մուսուլմանների «պատմելուց», որոշակի օգնություն՝ մոտ 20000 ոսկի, տրամադրեցին Կիլիկիայի բնակչությանը՝ նրանց կյանքը որոշակիորեն բարելավելու համար: Սակայն այդ գումարները բաշխվում էին անարդար. մեծ մասը հատկացվում էր սպանված մուսուլմանների ընտանիքներին: «Իրավիճակն Աղանայում» վերնագրով հոդվածում հաղորդ-

²¹Տե՛ս նույն տեղում, № 20:

²²Նույն տեղում, № 29:

վում է, որ Աղանայում իրադրությունը չի բարելավվել. խոստացված բարենորոգումները չեն իրականացվել: Բանտարկված հայերը շարունակում են մնալ բանտերում՝ ենթարկվելով տարբեր տեսակի գրկանքների: Աղանայի նախկին վալի Զեադ Բիթը և նախկին զորահրամանատար Մուստաֆա Ունզի փաշան, ովքեր մասնակցություն ունեն հայերի ողբերգության մեջ, անհոգ թափառում էին, «ինչ վերաբերում է քանդված, ավերված տներին, ապա հարյուրավոր տներ քանդված են մնում, իսկ հարյուրավոր մարդիկ՝ անօթևան»²³: Մեկ այլ հոդվածում ասվում է, որ «հայերի գաղթը շարունակվում է, և չկա մի հուսադրող բան, որը հետ կանգնեցնի բնակիչներին հայրենիքը լքելու մտքից: Յուրաքանչյուր օր մեծ թվով հայ երիտասարդներ Մերսինից մեկնում են դեպի Ամերիկա»²⁴: Թերթի 49-րդ համարում տեղ գտած հոդվածում ներկայացված է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի այցը Խսքենդերուն, Անթալիա, Աղանա, ուր ամենուրեք բնակիչները բողոքում էին, որ օգնություն չեն ստացել: «Ամենածանր դրությունն Խսքենդերունում է, ուր օգնության տրամադրումը դադարեցվել է, և վիճակն ավելի է բարդացել»,— նշում է հոդվածագիրը²⁵:

Կիլիկիայի ջարդերի վերաբերյալ վերջին՝ «Հալեաի ու Աղանայի կոտորածների պատճառով բանտարկվածների համաներումը» վերնագրով հոդվածը «Ապ-Թակադդում» թերթում տպագրվել է 1910 թ. 209-րդ համարում, որում տեղեկացվում է Աղանայի և Հալեաի վիլայեթների կոտորածների կապակցությամբ պատերազմական դիվանի կողմից ցմահ կամ 15 տարվա

²³ Նույն տեղում, № 37:

²⁴ Նույն տեղում, № 47:

²⁵ Նույն տեղում, № 49:

ազատազրկման դատապարտված 36 անձանց համաներման մասին²⁸:

Անփոփելով՝ նշենք, որ 1909 թ. Կիլիկիայի հայերի կոտորածների առնչությամբ սիրիական «Ալ-Թակադդում» թերթում լուս տեսած հոդվածները կրկին վկայում են, որ կոտորածների հրահրման մեջ առաջնային դեր է խաղացել երիտրուքական կառավարությունը: Թերթը տվյալներ է հաղորդում հայերի զոհերի քանակի վերաբերյալ, որոնք կարևոր են հայերի կոտորածների ընթացքում սպանվածների ընդհանուր թիվը ճշտելու համար: Պարբերականի տեղեկություններն օգտակար են նաև կոտորածների ժամանակ հայերի կրած նյութական վնասների հաշվարկման համար:

МЯСНИК ЕСОЯН

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТРЕБЛЕНИЯ КИЛИКИЙСКИХ АРМЯН 1909 Г. В СИРИЙСКОЙ ГАЗЕТЕ “АЛЬ-ТАКАДДУМ”

РЕЗЮМЕ

В результате истребления армян в Киликии в 1909 г. погибло около 30 тысяч армян. На эту трагедию обратила внимание сирийская газета “Аль-Такаддум” (Продвижение). В истреблении киликийских армян младотурецкие власти обвиняли самих армян: многочисленные невинные армяне были задержаны и брошены в тюрьмы. Истребление киликийских армян в 1909 г., безусловно, считается одним из этапов Геноцида армян, который начался в конце 19 века и продолжался до 20-ых годов XX века.

²⁸Տե՛ս նույն տեղում, 1910, № 209:

ELUCIDATION OF THE EXTERMINATION OF
CILICIAN ARMENIANS IN 1909 IN THE SYRIAN
NEWSPAPER "AL-TAKKADUM"

SUMMARY

As a result of the Armenians' massacres in Cilicia in 1909 about 30. 000 Armenians were killed.

The extermination of Cilician Armenians in 1909 is considered as a stage of the Armenian Genocide which started at the end of the 19th c. until the 20-s of the 20th c.